

יום ולילה: על מלכות שמים משתנה

עיון בצדקת הצדיק, תורה ג'

מאמר זה מבקש להציע קריאה לתורה אחת שכתב ר' צדוק¹ בספרו 'צדקת הצדיק' (תורה ג'). מדרך הטבע, לא ניתן שלא לפנות גם לתורות אחרות שכתב, תורות שמאירות ושמשלימות את דעתו בנושא הנידון, ועם זאת, אין בכוונת מאמר זה למצות את הנושא על כל צדדיו, אלא להתמקד בתורה הנידונה.

חלקו הראשון של הספר עוסק בפירוש רוחני-הגותי למסכת ברכות שבבבלי (תורות א-לח)². אמנם, התורה הראשונה מהווה מעין מבוא כללי לספר ואינה קשורה למסכת ברכות כלל, והתורה השנייה מהווה מבוא למסכת ברכות באופן כללי. ממילא, תורה ג' - בה מאמר זה מבקש להתמקד - היא תחילת דבריו של ר' צדוק בהקשר למסכת ברכות, וכפי שמתרחש בנקודות ראשית רבות, יש בתורה זו כמה ענייני ראשית שניצבים בתשתית היחס שבין האדם והמציאות שסביבו.

כך כותב ר' צדוק בתורה זו:

עיקר הקריאת שמע קבלת עול מלכות שמים ועול תורה ומצוות כדאיתא (ברכות יג.). וצריך ביום ולילה, ולא בבוקר וערב אלא בשכבך ובקומך, עיין שם י"א. דיהיב הזמן בזה משום דהבוקר וערב הם שינויים בעולם ולא באדם, והיה די בקבלה אחת לשניהם. רק מפני השינויים שבאדם, שביום קם ועוסק במלאכתו וצריך קבלת עול מלכות שמים, שכל מעשיו יהיו לשם שמים, כמו שאמרו (עירובין סה.) אנו פועלי דיממא, כפועלים העושים מלאכה שכל מעשיהם לאדון, ואפילו בברכת המזון מקצר כשביל עבודתו (ברכות טז.). ובליילה עת שכיבה ומנוחה צריך גם כן קבלת עול מלכות שמים, שגם בשכבו על מטתו ידע לפני מי הוא שוכב, כמו שכתב בהג"ה דריש אורח חיים. וזה מלאכה יותר גדולה וכמו ששמעתי בזה על פסוק ויחלום יעקב, שמהחלומות ניכר מעלת האדם, אם גם כשאינו עושה כלום, רעיונותיו רק והנה ה' נצב עליו. ובדבר זה צדיקים מעטים שנתפארו כן, ולכך נתנו ברכה היתירה לערבית שהוא השכיבנו לשלום.

(צדקת הצדיק, ג)³

תחילה מניח ר' צדוק, שעיקר מטרתה של קריאת שמע היא קבלת עול מלכות שמים, כלומר, העתרות פנימית למלכות ה', ולהתחייבויות הנובעות ממנה. לאחר הנחת יסוד זה, שאינה

¹ ר' צדוק - ר' צדוק ב"ר יעקב הכהן רבינובץ הכהן מלובלין. נולד בקורלנד ב-1833, רבו היה ר' יוסף הכהן מקרניק. כתב חיבורים רבים מאוד: פרי צדיק, צדקת הצדיק, תקנת השבין, שו"ת תפארת צבי. נפטר בלובלין ב-1900.

² נראה, כי תחילה רצה ר' צדוק להקדיש את הספר כולו למסכת כולה, אך משום מה פירשו פוסק לאחר דף ד'. על הספר ומהדורותיו השונות ראה: ג' קיציס, "ספרי צדיק", בתוך: מאת לצדיק, ירושלים תשי"ס, עמ' 346-348. גם בדובר צדק ישנה חטיבה שלימה (עמ' 31-22) של פירוש מחשבתי לקטעים ממסכת ברכות (עד דף י"ז ע"א).

³ מהדורת בית-אל, וכן שאר הציטוטים מצדקת הצדיק.

מפתיעה כלל, דן ר' צדוק בזמן חובת אמירת קריאת שמע. הפסוק בדברים ו' קובע את זמן המצווה: "בשכבך ובקומך". לשון זו, עמדה במוקד מחלוקת בית שמאי ובית הלל בנוגע לצורת אמירת קריאת שמע. לפי בית הלל ניתן לומר קריאת שמע בכל צורה (בין אם אדם עומד או מהלך וכו'). לטענתם, הפסוק אינו תיאור אופן (כיצד - בשכיבה ובקימה) אלא תיאור זמן בלבד (מתי - בזמן שכיבה ובזמן קימה): "אם כן, למה נאמר: 'ובשכבך ובקומך'? בשעה שבני אדם שוכבים ובשעה שבני אדם עומדים" (משנה, ברכות י" ע"ב). לעומתם, בית שמאי, רואים בפסוק זה כפל משמעות: במקביל לתיאור הזמן שבו, הוא מתאר גם את צורת קבלת עול מלכות השמים - בבקר בעמידה, ובערב בשכיבה: "אלא בית שמאי, מאי טעמא לא אמרי כבית הלל! אמרי לך בית שמאי: אם כן, נימא קרא 'בבקר ובערב', מאי 'בשכבך ובקומך', בשעת שכיבה - שכיבה ממש, ובשעת קימה - קימה ממש" (ברכות י"א ע"ב).

ר' צדוק מודע לכך שהלכה נפסקה כבית הלל (כבר המשנה עצמה רומזת לפסיקה זו), ועם זאת הוא מנצל את הדיוק שמביאה הגמ' בהסבר בית שמאי, לשם הבנה מלאה של ביטוי זמן זה. ישנה הפתעה בתיאור הזמן שבפסוק, שאינו מבטא שינוי זמן אסטרונומיים-אובייקטיביים ('בקר' ו'ערב'), אלא מגדיר שינוי בפעילות אנושית (שינה וקימה)⁴.

בית שמאי למדו מתיאור חריג זה, שאמנם הפסוק מתאר גם את מצבו של האדם בשעה שהוא אומר קריאת שמע ("שכיבה ממש" / "קימה ממש"), במקביל לתיאור הזמן שבו.

ר' צדוק מאמץ את ההפתעה שבפסוק, עליה העמידו בית שמאי, אולם משלב זאת עם דעת בית הלל, שבפסוק יש תיאור זמן בלבד. לשון אחר: כתיאור זמן בחרה התורה פעילות אנושית שמתרחשת בזמן מסוים, ולא תיאור את הזמן במושגיו הרגילים. מתוך כך מסיק ר' צדוק, שהסיבה שבעטיה לא די בקבלת עול מלכות שמים אחת ביום, אלא יש צורך בשתי קבלות, אינה קשורה בשינוי שחל **במציאות** אלא קשורה בשינוי שחל **באדם**.

מוקד האמונה עובר מהמציאות הטבעית הכללית, אל האדם הפרטי, שניצב מול ה' כאישיות פרטית העוברת שינויים, ומתוכן, הוא מקבל על עצמו עול מלכות שמים.

בדברים אלו עומד ר' צדוק על מתח תמידי שקיים בין האדם ובין המציאות בתוכה הוא חי ופועל. אכן, גם האדם משתנה וגם העולם שסביבו מצוי בשינוי תמידי, אולם אין זה אלא שיתוף השם: רב השוני שבין שני שינויים אלו. המציאות הטבעית משתנה בלי הרף, והדבר המבטא זאת יותר מכל הוא הזמן עצמו - שמאפשר כל שינוי והוא עצמו שינוי תמידי. אין רגע הדומה למשנהו בשל תנועתו המתמדת של העולם ויחסו לגרמי השמים⁵, ועם זאת, שינוי זה אינו מצריך מהאדם לקבל עול מלכות שמים שוב ושוב. אפילו לא השינוי הקריטי שבין היום והלילה, שינוי שטומן בחובו "שני" עולמות, האחד מואר ומסביר פנים והשני חשוך ומאיים. גם שתי הופעות אלו של המציאות אינן זקקות קבלת אמונה מחודשת. לעומת זאת, "רק מפני השינויים שבאדם", המשפיעים על תפקודו ועל פעולותיו, יש צורך בהיעתרות מחודשת למלכו של עולם.

במובן ראשוני, ההבדל שבין שני שינויים אלו ברור: השתנות העולם היא השתנות דטרמיניסטית, השתנות כפויה שאין בה מקום לחירות ולהכרעה חופשית, וממילא, כל שינוי בה מובנה בתוכה ומובן מאליו. בניגוד לכך, כל שינוי שחל באדם מפתיע. ההפתעה קשורה ביכולתו לבחור כך או אחרת, היא קשורה ברצון חופשי המכריע לבחור בשינוי, או לפחות הכריע לפעול על פי השינוי שחל בו.

⁴ "בקר" ו"ערב" כמתארים זמן שכיחים מאד בתנ"ך (מעל מאה וחמישים פעמים). לעומת זאת, לא מצאתי ולו הקשר אחד נוסף בו תיאור הזמן מבוטא בשכיבה ובקימה.

⁵ ר' צדוק מתייחס לכך כמה פעמים, ראה למשל: רסיסי לילה, תורה לט, עמ' 69-68; דובר צדק, עמ' 94.

ממילא, שינויי הזמן "האובייקטיביים" אינם מעלים ואינם מורידים מקבלת מלכות ה' שמכילה בתוכה את פניה המרובים של המציאות, "והיה די בקבלה אחת לשניהם". אולם, אדם שהשתנה נידון כאדם חדש, אחר, מצד מפגשו עם העולם ועם ה'. השינוי שחל בו אינו מובן מאליו, ואינו קשור ליום האתמול. לא די בזה שהוא אינו מוכרח, הרי שהוא מפתיע - לעתים גם את האדם עצמו - ועל האדם להכניע גם את אישיותו החדשה לפני בורא עולם ומחדשו.

ראוי לציין, כי על פי דברים אלו, ר' צדוק מעניק תוקף וממשות ליכולת ההשתנות החופשית של האדם. אמון זה אינו מובן מאליו, לא אצל הוגים אחרים ואף לא אצל ר' צדוק עצמו במקומות אחרים⁶. כאן עולה, כי יש לראות את יכולת ההשתנות של האדם כדבר ממשי, שאינו נעשה כאשליה או למראית עין. זהו שינוי שחל גם בפרספקטיבה אונטולוגית, המצריך עמידה מחודשת, מבוררת, מול בורא עולם.

צדו השני של המטבע הוא, שהשינוי שחל באדם נתפס כמערער את רציפות חייו. בטענה - אותה טוען ר' צדוק - שיש לקבל מחדש עול מלכות שמים בשל השינוי שחל באדם, טמונה גם הטענה שעמידתו מול העולם ומול בורא העולם משתנה בעקבות השינוי שחל בו, ולא ניתן לכלול שינויים אלו בתוך מערכת חייו הצפויה בשעת הבוקר (שהרי אז מספיקה הייתה קבלת עול מלכות שמים אחת, שכוללת בתוכה את שינויי האדם). רעיון זה חוזר פעמים רבות אצל ר' צדוק בהקשרים שונים. כך למשל הוא מתנסח לגבי ערך השינה וההתעוררות ממנה:

השינה גם היא טובה לחזור ולהתעורר אחר נפילת המוחין בכלבול מחשבות זרות והעדר מחשבות דקדושה ודברי תורה. בעת השינה הוא הסתלקות המוחין ואח"כ חוזר נשמה חדשה, כמו שאמרו ז"ל (שוח"ט ריש מזמור כה). ויכול להתחזק מחדש להעמיד מחשבתו כרצון השי"ת ונשכח כל מה שהיה ביום אתמול. ועל זה הוא הבקשה דברכות (טז): ונשכים ונמצא יחול לבבנו וגו'⁷, שפעמים מיד בהשכמה הוא מוצא עצמו בריה חדשה, כמו שכתבו הקדמונים שבכל יום נעשה בריה חדשה, שעל זה תקנו נטילת ידיים שחרית וברכת אלהי נשמה כמובא בבית יוסף.

(שם, רלח)

דברים אלו יש בהם כדי לעודד אדם שנופל לייאוש, אולם בד בבד עם זאת, דברים אלו גם מעוררים את שאלת רציפות אופיו של האדם. במה אדם בונה את חייו כרציפות של פעולות

⁶ מבין הוגי ימי הביניים ראוי להזכיר בהקשר זה בעיקר את ר' מתתיהו היצהרי ואת ר' חסדאי קרשקש. על הראשון ראה: א' רביצקי, "בדרך שבה אדם רוצה לילך בה מוליכין אותו!", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל 14 (תשנ"ח), עמ' 239-256. על ר' חסדאי קרשקש ראה: א' רביצקי, "התפתחות השקפותיו של ר' חסדאי קרשקש בשאלת חופש הרצון", תרביץ נ"א (1982), עמ' 445-469; ז' הרוי, "הערות על הביטוי 'הרגש אונס והכרח' אצל ר' חסדאי קרשקש", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ד' (תשמ"ה), עמ' 275-280. מבין הוגי החסידות בולט בהקשר זה רבו של ר' צדוק - ר' מרדכי יוסף ליינר מאיז'ביצא (בעל מי השילוח). ראה על כך: י' וייס, "תורת הדטרמיניזם הדתי לר' יוסף מרדכי ליינר מאיז'ביצא", ספר היובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 447-453; ר' ש"ץ-אופנהיימר, "אוטונומיה של הרוח ותורת משה, עיונים בתורת הרבי מרדכי יוסף מאיז'ביצא", מולד ד (תשכ"ד), עמ' 554-561; ש"ח פרוש, "משנתו של בעל מי השילוח מאיז'ביצא", סיני צט (תשמ"ו), עמ' רסג-רסז; א' רייף, "הדעת וחוסר הדעת במשנת איז'ביצא", מעלות יז (שבט תשנ"ו), עמ' 108-119. על הפרדוקסליות בשיטת ר' צדוק, בהקשר זה, ראה: ע' ליוור, יסודות פרדוקסליים בכתבי ר' צדוק הכהן מלובלין, עבודת מאסטר לקבלת תואר שני בטורו קולג', ירושלים תשנ"ג; י' גרוסמן, "תפיסת האלוהות של ר' צדוק הכהן מלובלין", בתוך: על דרך האבות (א' בוק עורך), אלון שבות תשס"א, עמ' 457-474.

⁷ שם מופיעה תפילתו של ר' אלעזר שהוסיף בסיום התפילה: "רבי אלעזר בתר דמסיים צלותיה אמר הכי: יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שתשכן בפורנו אהבה ואחיה ושלוש ורעיות, ותרבה גבולנו בתלמידים, ותצליח סופנו אחרית ותקוה, ותשים חלקנו בן עדן, ותקננו בחבר טוב ויצר טוב בעולמך, ונשכים ונמצא יחול לבבנו ליראה את שמך ותבא לפניך קורת נפשנו לטובה".

והרגשות? האם ביד האדם לברור מרכיבים מסוימים שימשיכו עמו במהלך חייו ויעצבו את אישיותו, והאם הוא יכול להתנתק - מתוך בחירה - מחלקים אחרים?

כאמור, ר' צדוק מתייחס לנושא זה פעמים רבות, מתוך הקשרים שונים והדבר זוקק דיון נפרד. לענייננו יש להדגיש את המקום הרחב שנותן ר' צדוק בתורה זו לשינויים אלו, ולתוצאותיהם.

אולם דומה, שלא ניתן להסתפק בהסבר זה. אם אמנם ר' צדוק מעוניין להנגיד בין האדם, כיצור חופשי, ובין העולם כבעל חוק וסדר דטרמיניסטי, היה עליו להדגיש שכל שינוי שהאדם עובר מצריך קבלת עול מלכות שמים חדשה, בעוד ר' צדוק עוסק בשני מצבים בלבד: עירות ושינה. אמנם, פעולות הקימה והשכיבה יכולות להתפרש כדוגמה גרידא, אך מתוך המשך דבריו נראה, כי דווקא שינויים אלו עומדים מול עיניו, ודווקא הם המצריכים את האדם לבחינה מחודשת של אמונתו ולהיעתרות מחודשת למלכות שמים.

ממילא יש לברר, מה משמעותם של שינויים אלו, לשון אחר: מה בין 'קימה' ל'שכיבה'?

ר' צדוק מדגיש הבדל מרכזי: "שביום קם ועוסק במלאכתו... ובלילה עת שכיבה ומנוחה". כלומר, קבלת עול מלכות שמים שאדם אומר בבוקרו של יום, כשהוא קם, מכילה בתוכה את כל זמן ערנותו. אולם, לא ניתן להכיל באותה הקבלה גם את זמן השכיבה, את הפסיביות הגמורה⁸. נמצאנו למדים, שהשינוי המשמעותי, שמזקיק קבלת עול מלכות שמים נוספת הוא החידלון! העובדה שאדם אינו עושה מאומה מגדירה "זמן חדש", הוויית חיים שונה שלא ניתן לצרפה - מבחינת עמידתו של אדם מול א-לוקיו - להוויית החיים בה הוא פעל באקטיביות.

דבר זה כמובן אומר דרשני. מדוע חוסר הפעילות האנושית מוגדרת בקטע זה כשינוי? לכאורה תקופת מנוחה זו אינה אלא שלילת פעילות, ואין לה הגדרה חיובית משל עצמה. כיצד דווקא ההימנעות מעשייה גוררת שינוי כה משמעותי, עד כי לא ניתן להכיל אותה באותה קבלת עול מלכות שמים של היום כולו?

ובעוד אנו תוהים כיצד השינה מבטאת שינוי כה עמוק, ר' צדוק מבקש להגדיל את ההפתעה שבדבריו, ומגדיר את ההיעתרות לאמונה של הלילה, של החידלון: "וזה מלאכה יותר גדולה".

ככל הנראה, ההסבר נעוץ בשינוי הנחות היסוד שהועלו זה עתה. האמנם בלילה לא מתרחשת פעילות? האמנם זמן השינה מוגדר רק מתוך שלילת זמן העירות, או שמא מתקיימת בו פעילות, שגם אם לא נראית לכל עין, הרי שהיא משמעותית ביותר, עד שהיא מצריכה קבלת עול מלכות שמים בפני עצמה. ר' צדוק מגדיר את זמן השכיבה כאפשרות השניה: זמן שמתרחשת בו פעילות פנימית. יתר על כן, כפי שמיד ניווכח דווקא בלילה מתרחשת "פעילות דתית".

כך נסח ר' צדוק את הפער שבין זמן העירות והשכיבה:

⁸ השווה לצדקת הצדיק, תורה הי'.

שביום קם ועוסק במלאכתו וצריך קבלת עול מלכות שמים, שכל מעשיו יהיו לשם שמים... ובלילה עת שכיבה ומנוחה צריך גם כן קבלת עול מלכות שמים, שגם בשכבו על מטתו ידע לפני מי הוא שוכב, כמו שכתב בהג"ה דריש אורח חיים. וזה מלאכה יותר גדולה וכמו ששמעתי בזה על פסוק ויחלום יעקב, שמהחלומות ניכר מעלת האדם, אם גם כשאינו עושה כלום, רעיונותיו רק והנה ה' נצב עליו.

(שם, ג)

היום, זמן העירות, הוא זמן הפעילות. כאן צריך האדם להמליך את ה' על כל מעשיו ופעולותיו. לגבי הלילה, זמן השינה, ניכר בקטע מתח שבין שתי הגדרות. ברור שזהו זמן של חוסר פעילות ("כשאינו עושה כלום"), אולם מה מתרחש בזמן אי עשייה זה? מחד, ר' צדוק רואה זאת כזמן שכיבה ותו לא: "שגם בשכבו על מיטתו ידע לפני מי הוא שוכב". לפי הגדרה זו, יש להמליך את ה' על השכיבה עצמה, על החידלון. אולם מאידך, ר' צדוק רואה זמן זה כזמן של חלום, של "רעיונותיו". לפי הגדרה זו, השינה אינה רק אי עירות, אלא זמן זה מייצג את חוסר הפעילות המעשית לטובת רובדי הכרה פנימיים, לטובת פעילות נפשית.

בתפיסה בסיסית רואה ר' צדוק את החלום באופן דומה לתפיסה המודרנית (בעיקר מאז פרויד), שכבר מהלכים לה אצל חז"ל, שהחלום מבטא את רחשי לבו של האדם, גם רחשי לב אותם הוא הדחיק במשך היום. ר' צדוק אומר:

החלומות של האדם הם המגידים לו על הרהורי לבבו לדעת כמה הם שקועים ביום, שמהם הם באים, כמו שאמרו ז"ל (ברכות נה:). ועל זה יסתער לב האדם, כאשר יראה כי גם בעסקו בתורה רוב היום ככולו, כל זמן שלא נמלט ממחשבות זרות הנולדות מצד היצר שבלב הכוסף לאיזה דבר ונקשר בו, לא נמלט מחלומות ודמיונות כאלו.

(שם, רמג)

לפי תפיסה זו, חלומות הלילה אינם אלא מראה של פעילות היום, של רחשי לבו של האדם. לפיכך החלום מהווה אינדיקציה לעולמו הרוחני של האדם, וכפי שהוא כותב אצלנו: "שמהחלומות ניכר מעלת האדם".

מבחינה זו, אמנם יש לקבל עול מלכות שמים גם בזמן השכיבה, אולם, לפי זה, יש לראות זאת יותר כתפילה וכחש מפני התגלות הלב. בחלום יפרצו רחשי לבו של החולם, רחשי לב עליהם הוא עמל קשות במשך היום לבל יעלו לתודעתו. בכל כוחו הוא נסה להדחיקם או להכחישם והנה לפתע, בעל כורחו הם נגלים ודורשים את שלהם: "ועל זה יסתער לב האדם כאשר יראה כי גם בעסקו בתורה רוב היום ככולו... לא נמלט מחלומות ודמיונות כאלו"⁹.

ממילא, המלכת ה' על הלילה, על זמן החלום, היא בחינת תיקווה לחלומות נעימים, להתודעות שלווה של האדם לעצמו.

אולם דומה, כי קבלת עול מלכות שמים על זמן השינה והחלומות טומנת בחובה אמירה נוספת.

בהקשר אחר מתבטא ר' צדוק כך:

⁹ אמנם במקומות מספר מדגיש ר' צדוק כי קריאת שמע שעל המטה יכולה להועיל למחשבות ולדמיונות בהם אדם אינו מעוניין, אולם נראה כי יש לתפוס את קריאת שמע שעל המטה באופן שונה מקריאת שמע בה אנו דנים, ואכמ"ל.

... ואוי"ר (=אהבה ויראה) הם המעוררים הפעולות אבל בעת השכיבה וגרוי השינה, שצריך ג"כ לידע לפני מי הוא שוכב העיקר האמונה. שכל מה שרואה שמים וארץ וכל אשר בס הכל להשי"ת והוא המנהיג והמשגיח ובביטול כל דבר למקורן שהוא ע"י אמונה והקיווי לישועה שע"י זה היא שביתת הפעולות כולן. וזהו בלילות, בעוה"ז בגלות ולכך חבוקק שהי' רואה ומתאונן על אריכת ותוקף הגלות הוא שהעמידן על אחת והוא אמונה. (דובר צדק, הקדמה לקונטרס נר המצות, עמ' 31)

בקטע זה מעלה ר' צדוק הבדל מהותי שקיים בין "לילה" ובין "יום". במשך היום למציאות ישנה עמידה עצמאית, העולם ניגלה בפנינו עם כל חוקיותו וסדרו, כבעל איזון פנימי והרמוניה, עד כי נראה שהעולם יכול להסביר את עצמו. על השאלה מדוע יורד גשם, יכול 'איש היום' לענות בהסבר פיסיקלי מדויק על אודות היווצרות עננים בשל אדי מים העולים בתוך אויר חם, שמתקררים ומתעבים. הוא ידע לתאר לנו את ההבדל שבין ענני הנימבוסטרטוס שמחוללים גשם רציף, ובין ענני הקומולונימבוס, שמחביאים בכנפם סערות רעמים וסופות טורנדו. 'איש היום' יסתכל על השמש ונפשו תתפעם לנוכח תהליך ההיתוך הגרעיני שמתרחש כל העת בתוך ליבת השמש, ושב הופך מימן להליום. הוא יפנה את עיניו אל האדמה שתחת רגליו ויחוש ביטחון בשל כוח הגרביטציה המעניקה לו משקל וכו'. 'איש היום' רואה מול עיניו עולם מסודר בעל חוק קבוע, עולם שמסביר את התופעות שמתרחשות בתוכו, מתוך עצמו.

מן העבר השני ניצב 'איש הלילה'. בחושך הגמור העולם מתכסה, ומבעד לכיסוי זה נעלמים גם החוקים המסודרים, המסבירים את המציאות על כל הופעותיה. וכפי שקורה לעתים קרובות, כיסוי הלבוש מאפשר לחזור אל פנימיות הדבר ואל גורמים שניצבים בתשתיתו, גם אם נעלמים הם בדרך קבע. ממילא 'איש הלילה', אינו מנצל את עיניו החיצוניות בכדי לעמוד על מהותו של העולם, שהרי אלו זקוקות למקור אור חיצוני בכדי להבחין בין הדברים, הוא מנצל את הסתכלותו הפנימית בכדי להבין את הדבר שמולו הוא עומד. בזה, הופך 'איש הלילה' להיות בעל אמונה. הוא "רואה" את שורש המציאות, הוא נפגש עם הרצון שעומד מבעד למציאות, הוא דבק בשכינה. אמונתו מושתתת על עיוורון שהלילה גורם לו, על הכחשת המציאות הנגלית לטובת מציאות נסתרת, רוחנית, עדינה יותר. לגבי 'איש הלילה', "הפעולות כולן" שובתות, והוא מצוי בהתכנסות פנימית¹⁰.

הכחשת המציאות החומרית, מאפשרת ל'איש הלילה' למצוא בתוככי עצמו תיקווה למציאות נגאלת: "ובביטול כל דבר למקורן, שהוא על ידי אמונה והקיווי לישועה". לשון אחר, הכחשת מציאות אחת מפנה מקום למציאות אלטרנטיבית. וכפי שהוא מתנסח בתורה סמוכה:

¹⁰ ממילא ברור מדוע "נראה דרך לשוב בלילה" (תקנת השבין, תורה ט', עמ' 76). השב בתשובה מבקש לראות את המציאות באופן שונה ממה שהיא, הוא מבקש לדבוק בשינוי, ביציאה מחוקי טבעו, ולדבוק במהלך חיים חדש (ראה שם את כל הקטע; ר' צדוק מכוון לרעיון נוסף).

יום ולילה: על מלכות שמים משתנה

זהו טעם גם כן שהרחיבו בזמן של ערבית עד עמוד השחר, כי בחשכת ליל קשה למצוא בהירות מלכות שמים פעמים עד עלות השחר, כולי האי ואולי. מה שאין כן ביום, כמו שנאמר להגיד בבוקר חסדך, אז אפשר להגיד מיד בבוקר מתוך אור הניכר, מה שאין כן בלילות - רק האמונה בלב, ולא ההגדה שהוא ההוצאה מכח אל הפועל על העבר, אלא הקיווי על העתיד כאשר אתא בוקר גם בכל הלילה כולה.

(צדקת הצדיק, ח)

לכן, מדגיש ר' צדוק, דווקא חבקוק, "שהיה רואה ומתאוונן על אריכת ותוקף הגלות", וציפה למציאות אחרת, מציאות בה כבוד ה' נגלה לעין כל, דווקא הוא העמיד את המצוות כולן על מצוות האמונה¹¹.

אולם, אין לטעות, ר' צדוק אינו מתכוון לעולם שמהווה **תחליף** לעולם הקיים ביום. גם בקטע זה, וגם בתורות רבות אחרות הוא מדגיש, כי כוונתו לרובד פנימי שקיים מבעד להופעות העולם שניגלה ביום. וכך, נפגשים 'איש היום' ו'איש הלילה' עם אותה המציאות, אולם כוחות אחרים בנפש באים לידי ביטוי במפגשיהם, ולמרחבים שונים זורמים שני המפגשים.

רעיון זה בא לידי ביטוי אצל ר' צדוק בהקשר נוסף - הגדרת הנס והערכתו. לטענתו, נס הוא בחינת לילה:

ולכן המשיל כאן הנסים ללילה נגד מה שבכל מקום אדרבה ממשיל הצרות ללילה... אבל בכל מקום לילה רומז על דבר היוצא מן הסדר הראוי כי כאשר הולך כפי הסדר המסודר כל דבר ניכר מה הוא ואיה הוא. אבל כאשר יוצא מן הסדר אז אין דבר מבורר וניכר שהכל נעלם מה הוא ואיך כממשש בחושך וכענין כסוהו כלילה שהלילה הוא כסוי כל הדברים והעלמם שכאשר אין לדבר סדר הוא נעלם...

(שיחת מלאכי השרת, פירושו לירושלמי, פרק קמא דראש השנה, עמ' 71)

הנס - כמו צרת הגלות - הוא בחינת לילה, בזה שהוא יציאה מן הסדר, או בלשונו קודם לכן: קריסת החוק הטבעי שמקיים את המציאות. הלילה מסתיר כל דבר, עד שלא "ניכר מה הוא ואיה הוא". וגם כאן, הסתרת החוקיות הטבעית של העולם, מאפשרת גילוי של דבר מה פנימי יותר:

---

¹¹ השווה: רסיסי לילה, תורה ה', עמ' 4; מחשבות חרוץ, תורה ב', עמ' 4.

ובריש הקדמת התיקונים [ב' א'], דשכינתא אתקריא לילה. פירוש, כי כל שינוי סדר הוא על ידי השכינה שר"ל כבוד ד' השוכן בתוך בני ישראל וכמו שכתבתי במקום אחר בזה. והיינו על ידי שד' שוכן בתוך בני ישראל על ידי זה נעשה שינוי הסדר המוטבע אם לטוב כאשר ראויים נשתדר הטבע לטוב וכן להיפך.

12(שס)

הלילה הוא אחד מסמליה של השכינה (ספירת מלכות)¹³, באשר השכינה מייצגת את שורשי ה' החבויים מבעד למציאות הנגלית. שבירת חוקי הטבע - בנס, כמו בכל לילה - מאפשרת לשכינה להתגלות, מאפשרת מפגש עם שורשיה הנעלמים של המציאות.

מסתבר, שכשרי צדוק אומר בצדקת הצדיק, שאדם מקיים פעילות דתית גם בלילה, ושגם היא דורשת קבלת עול מלכות שמים, הוא מכוון גם לדבר זה. החלום אינו רק אינדיקציה למצבו הרוחני של האדם. החלום הוא גם עיניו של 'איש הלילה' דרכן הוא רואה את פנימיות המציאות, את השורש הנעלם. החלום הוא הכרתו הפנימית של האדם. בשל כך דווקא יעקב הוא החולם ש"והנה ה' נצב עליו"¹⁴. יעקב מייצג את מידת האמת ('תפארת'), באשר תופעות העולם אינן מסתירות מעיניו את השכינה הנחבאת מבעדן:

---

¹² מיד אחר כך הוא מגביל דבר זה לעם ישראל בלבד: "וכמו שאיתא, שהעולם הזה יום הוא לאומות העולם ולילה לישראל. והיינו שאצל האומות שאין ה' בתוכם ומסורים להנהגת הטבע - העולם הזה קרוי יום, אבל לישראל שה' בתוכם - יש כאן שינויים ויציאה מן הסדר כפי מעשיהם, והוא לילה כיסוי והעלם סדר בהנהגה. מה שאין כן העוה"ב נמשל ליום כמו שאיתא, מפני שלא יהיה בו יציאה מן הסדר שהוא נמשך על ידי שינוי המעשים. וכבר אמרו: 'היום לעשותם ולא למחר לעשותם'. אבל בעולם הזה שהוא יום המעשה שבהם הבחירה ביד האדם יש שינוי הסדר על ידי המעשים ויציאה אל הרע כצרות וגלות על ידי רוע המעשים. ולטוב על ידי התדבקות בהשם יתברך המושל בגבורתו עולם ומלאכים המנהיגים לשנות שמותם וסדרם. והוא על ידי כח מה שה' שוכן בתוך בני ישראל והוא הנקרא שכינה, שבכח זה נשדד להם כח הטבעי".

¹³ ואמנם ר' צדוק מדגיש במספר מקומות, בעקבות ההגדרות הקבליות, שלילה היא מידת נקבה. ראה למשל: ליקוטי מאמרים, מאמר י"ב, עמ' 139; קומץ המנחה, קטע כ"ט, עמ' 6; פרי צדיק לפרשת ויחי, תחילת דרשה יד.

¹⁴ על משמעות תמונה זו בחלום יעקב ראה: צדקת הצדיק, תורה ר"ד; דובר צדק, תורה ח'; קומץ המנחה, קטע ע"ב; מחשבות חרוץ, תורות ג'-ד', ז', י'.

איתא ברע"מ (=רעיא מהימנא) איהו אמת ואיהי אמונה¹⁵, והיינו דמדת יעקב אע"ה (=אבינו עליו השלום) אמת. שלו האיר היחוד במדת אמת שהיה מרכבה לשם הוי"ה, שמורה אתה הוא עד שלא נברא העולם אתה הוא משנברא העולם... ועל זה אמרו שאמרו השבטים ליעקב אבינו כשם שאין בלבך אלא אחד כך אנו אין בלבנו אלא אחד¹⁶, והיינו כשם שאין בלבך אלא אחד שאתה מכיר זה היחוד במדת אמת כך אין בלבנו שאין לנו תפיסה בשם הוי"ה. דשם זה אינו נהגה בעוה"ז מפני שנראה לעין שיש כחות אחרים ובחירה. מ"מ ע"י אמונה אנו מאמינים שה' אחד כמו קודם שנברא העולם אף שאינו נראה כן בעוה"ז.

¹⁷ (פרי צדיק לפרשת נח, דרשה ח)

ממילא, קבלת עול מלכות שמים שבליה, היא אכן "מלאכה יותר גדולה". 'איש היום' יכול להסתתר מעצמו לצד הסתתרות המציאות משורשיה שלה. הוא יכול לפעול כל היום כולו מבלי לתת דין וחשבון פנימיים על מעשיו. אמנם, על כל פעולותיו עליו להמליך את שם ה', אך עולמו ההכרתי הפנימי נשאר חבוי ונסתר, ואינו נוטל בהכרח חלק בפעולתו הדתית. לעומתו, 'איש הלילה' אינו פועל. הוא שובת ממלאכה, כשם שהעולם כולו שובת ומחשיך. הוא חדל ממעשיו ופונה לעולמו הרוחני-הפנימי. כאן, הכיסויים והלבושים מאבדים את תקפותם והוא מוצא את עצמו "עירום". בעירומו הוא חש גם את נימיה הפנימיים של המציאות, שנגלים לפניו בעירומה שלה, ומתוך הכרה פנימית במלכות ה' על עולמו, הוא מקבל על עצמו עול מלכות שמים, על עצמו, ועל העולם כולו¹⁸.

דומה, כי תפיסה זו משפיעה גם על זיהוי הלילה עם תורה שבעל פה, בעוד היום מסמל את התורה שבכתב¹⁹. אותה תכונה "חוצפנית" של תורה שבעל פה, שדורשת את הכתובים ואינה מקבלת אותם כפשוטם, היא תכונת "לילה". היכולת לראות את שנסתר מאחורי הדברים הגלויים, תוך הבנה ששורשים נסתרים אלו ניצבים בתשתית הדבר הגלוי לעין כל, היא יכולת הלילה, ויכולת הדרשה של תורה שבעל פה.

לא ניתן לסיים את הדיון בתורה ג' בלי לפנות לדברי ר' צדוק בתורה י"ח, שנראים במבט ראשון כסותרים חזיתית את דבריו בתורה ג'. כך כותב ר' צדוק שם :

קבלת עול מלכות שמים דערבית אעפ"י שהתורה תלאתו בשכיבה, מכל מקום עיקרו תלוי בלילה גם כן, רק שדרך שכיבה בלילה נקט כן קרא. כי השכיבה מיוחדת ללילה, שאינו זמן פעולה אפילו אי איכא אינשי [דבזה סגי עיין דף ט.]. דגנו ביום, אינו קרוי שכיבה לפי

¹⁵ בזה"ק, חלק ג', דף ר"ל ע"א. הקשר הדברים שם הוא שהקב"ה (=ספירת תפארת) הוא אמת, והשכינה (=ספירת מלכות) היא אמונה. מאחר וגם יעקב מסמל את ספירת תפארת, הרי שיעקב = אמת, כפי שאכן מופיע פעמים רבות בזה"ק.

¹⁶ פסחים דף נ"ו ע"א.

¹⁷ ראה גם בפרי צדיק לפרשת תולדות, דרשה א'. במקומות אחרים מדגיש ר' צדוק, כי בדרך כלל ישנו בחלום גם דברים בטלים, אך אצל יעקב החלום כולו דבוק באמת. ראה: פרי צדיק לפרשת ויצא, דרשה א'.

¹⁸ וממילא, עת החלום טומן בחובו אפשרות להשגות חדשות, שלא נגלים דרך קבע בזמן העירות, בזמן היום. ראה פרי צדיק לר"ח כסלו, דרשות ב"ג. לאור זה ברור מדוע ר' צדוק נהג לרשום את חלומותיו, שלא היו אלא חידושי תורה וענייני אמונה (חלומותיו פורסמו בקונטרס דברי חלומות).

¹⁹ ר' צדוק מתבטא כך במקומות רבים. ראה למשל בפרי צדיק לפרשת וילך, דרשה ג'; לפרשת בלק, דרשה ג'; לר"ח כסלו, דרשה ג'; דובר צדק, עמ' 17-18; עמ' 38; ליקוטי מאמרים, מאמר יב, עמ' 139; קומץ המנחה, קטע כט, עמ' 6.

שהיום מיוחד לקימה, דהיינו עבודה... אלא וודאי דעיקר קריאת שמע בלילה... כי עיקר השכיבה מיוחד לעת החושך והעדר האור והבהירות, אז הוא עת שכיבה מעבודה.

(צדקת הצדיק, יח)

כאמור, במבט ראשון נראה קטע זה כסותר את הקטע בו דנו לעיל. בעוד שבתורה ג' כתב ר' צדוק: "וצריך ביום ולילה, ולא בבוקר וערב אלא בשכבך ובקומך", ולאור דיוק זה הסיק ר' צדוק שהשינוי המשמעותי המצריך קבלת עול מלכות שמים נוספת, קשור בשינוי שהאדם עובר ולא שינוי שחל במציאות, הרי שבתורה י"ח הוא מתבטא: "קבלת עול מלכות שמים דערבית, אף על פי שהתורה תלאתו בשכיבה, מכל מקום עיקרו תלוי בלילה גם כן, רק שדרך שכיבה בלילה נקט כן קרא". נראה מתוך דברים אלו, שתלית המצווה "בשכיבה" היא טכנית ומקרית, בעוד תיאור הזמן השלם "תלוי בלילה".

ההסבר לפער זה קשור בתהליך הכרתי אותו מבקש ר' צדוק להעביר אותנו לאורך התורות הראשונות שבספר. בתורה ג' ניכר שר' צדוק מעמיד במתח עמוק את שינוי האדם מול שינוי המציאות. שם, שינויי המציאות לא נטלו חלק בעמידה הדתית של האדם מול בוראו. אולם, זוהי נקודת מוצא, שגם אם ר' צדוק יוצא ממנה, הוא אינו מאמץ אותה באופן מלא. אדרבא, ישנם קשרים פנימיים בין המציאות ובין האדם שפועל בה, וקיימת זיקה עמוקה בין השתנות העולם ובין השתנות האדם: "זמנו" של זה תלוי ב"זמנו" של זה. לשון אחר, אם בתחילה דומה היה שהאדם ניצב עם תהליכי נפש פנימיים המנותקים מן המציאות הטבעית, הרי שמתברר שישנם קשרים פנימיים בין שינוי הזמן האסטרונומיים ובין שינוי האדם הפנימיים, והם משפיעים אלו על אלו. ממילא, אם אדם הלך לישון במשך היום, "אינו קרוי שכיבה", מפני שהמציאות אינה מוכנה לשכיבה זו, הוא חורג מסדר פנימי-הרמוני שקיים בינו ובין העולם שסביבו. פעולת השכיבה אינה רק תיאור ביולוגי של פעולת האדם אלא היא גם תיאור של מצב נפשי-רוחני, המתואם באופן עמוק עם מצב העולם.

את המעבר מתורה ג' לתורה י"ח עושה ר' צדוק בהדרגה שאין כאן המקום לפרט את כולה. אעיר למשל על תורה י"ג בה פותח ר' צדוק ואומר: "הזמן מורכב מיום ולילה, וכן חיי האדם אור וחושך, עולה ויורד". הזיקה שבין ההתרחשות החיצונית וההתרחשות הפנימית ברורה מתוך דבריו שם²⁰.

הקשר בין הזמן כשלעצמו (שאף הוא - מדגיש ר' צדוק - נברא²¹), ובין עולמו הפנימי של האדם עולה לעתים קרובות בדיוניו של ר' צדוק לגבי קדושת הזמנים. לטענתו, לכל זמן תכונה מסוימת, ועל האדם לדעת תכונה זו על מנת לעמוד מול ה' תוך התאמה לה²².

הזיקה שבין המציאות הטבעית ובין רובדי הנפש הפנימיים של האדם, רומזת למעשה על זיקה פנימית יותר, בין אופן הופעת ה' בעולם (הזמן האסטרונומי) ובין אופן קבלת מלכות ה' על ידי האדם (קריאת שמע). מעתה נמצאנו למדים, שלא רק קבלת עול מלכות שמים משתנה בין היום ובין הלילה, אלא **מלכות שמים** עצמה מתבטאת באופן אחר ביום ובאופן אחר בלילה. האדם אינו אלא נעתר להופעת השכינה בעולם, וכפי מידתה כך הוא נעתר לה, ביום כמידת יום, ובלילה כמידת לילה. ואמנם, מיד לאחר תורה י"ח, בה ר' צדוק העמידנו על התלות שבין שני "הזמנים", הוא אומר:

²⁰ וראה גם תורה י"ד שמהווה המשך ישיר לתורה י"ג.

²¹ הגדרה זו דורשת דיון מקיף בפני עצמו. ראה על כך למשל: רסיסי לילה, תורה נ"ח, עמ' 176; ליקוטי מאמרים, עמ' 196; קונטרס קדושת השבת (מופיע בתחילת פרי צדיק), קטעים ב', ז'.

²² ראה למשל: דובר צדק, עמ' 24; קומץ המנחה, תורה מ', עמ' 8.

בכל העניינים ומעשה חלוקת הזמנים שמוטבעים בעולם והנהגתו, הם גם כן אצל השי"ת. כמו שאמרו בפרק הרוואה (ברכות נח.) מלכותא דרקיע כמלכותא דארעא, וכן אמרו בברכות [ג.] איכא משמרות ברקיע כי היכא דאיכא (כן הוא גירסת הרא"ש) בארעא²³, והוא לגבי השי"ת, כדמסיים ועל כל משמר... וראוי לדבקה בו ולהתבונן במעשה השי"ת לעשות גם כן כן, וכמו שכתב הרא"ש שם אהך דועל כל משמר לכן ראוי לכל ירא שמים כו'. וההתבוננות הוא כפי ענין הזמן, ובלילה שהוא רומז זמן הגלות כמו שכתוב שומר מה מליל הקב"ה יושב ושואג וכו'.

(שם, י"ט) ²⁴

על האדם להיעתר לאופן התגלות ה' בעולם ולעמוד מול קונו תוך הקשבה להתגלות זו. גם "אצל השם יתברך" ישנן חלוקות זמנים, ושינויי הזמן האסטרונומיים אינם אלא שיקוף של חלוקות זמן א-לוקיות אלו. הנחה זו אינה פשוטה כל עיקר, כמובן, ולא קשה לשער מה הוגים רציונליסטיים, כדוגמת רס"ג ורמב"ם היו חשים מולה. עם זאת, הנחה זו, נותנת תוקף ממשי לשינויי הזמן, ומוציאה אותם מהסתמיות שבהם. ההבדל בין הלילה ובין היום אינו עוד הבדל שקשור רק בתנוחת העולם מול השמש, ואף אינו מסתכם בתהליכים פסיכולוגיים שאינם חורגים מגבולות נפשו של האדם. ההבדל בין היום ובין הלילה מגלה פנים אחרות של הא-לוקות, ובכך הוא נוטל חלק בפעילות דתית של עמידת המאמין מול התגלות ה', ובמפגש של המאמין עם בוראו.

ממילא, הצורך שבקבלת עול מלכות שמים נוספת בלילה אינו מסתכם בשינוי הנפשי שאדם עובר בתוככי עצמו, שהרי שינוי זה עצמו קשור בשינוי שחל במציאות שמשקף שינוי שחל בצורת התגלות ה'. לשון אחר, בתורה ג' מדגיש ר' צדוק כי השינוי האנושי מצריך קבלת עול מלכות שמים נוספת, שהרי בשלב זה (של תחילת הספר), הוא עוסק ביחס שבין האדם והמציאות כשלעצמה. לאחר שמתברר כי שינויי הזמן במציאות אינם ניצבים עוד "כשלעצמם", אלא הם שיקוף של מהות א-לוקית, הרי שניתן לטוות שוב את הקשר העמוק שבין השתנות המציאות ובין השתנות הפעילות האנושית.

לזיקה שבין הזמן הא-לוקי והזמן האנושי גם פנים הפוכות. לא רק האדם מקבל על עצמו את מלכות השמים שהופיעה לפניו, אלא מלכות שמים מתגלית לאדם, על פי זמנו שלו. כך מתבטא ר' צדוק בהמשך אותו דין:

אתערותא דלתתא בעבודת ה' מעורר למעלה דוגמתו, כמו שאמרו בזוהר כמה פעמים...
וזהו איכא משמרות ברקיע כי היכי דאיכא בארעא...

(שם, כא)

ר' צדוק מפרש כאן את אותה הסוגיה עצמה ("איכא משמרות ברקיע כי היכי דאיכא בארעא"), אלא שהוא הפך את הסיבה והמסובב. בתורה י"ט הוא כתב: "וראוי לדבקה בו ולהתבונן במעשה השם יתברך לעשות גם כן כן", כלומר על האדם להיעתר לשינויי הזמן הא-לוקיים. ואילו בתורה כ"א הוא מציג את צדו השני של המטבע: אתערותא דלתתא מעורר למעלה כדוגמתו. נושא זה - השפעת עבודת האדם על אופן התגלות ה' אליו - רחב מאד בתורותיו

²³ הגרסה בדפוסים שלנו היא: "דאיכא משמרות ברקיע ואיכא משמרות בארעא". ר' צדוק מצטט על פי גרסת הרא"ש, שמדגישה עוד יותר את הזיקה שבין משמרות הארץ למשמרות הרקיע.

²⁴ ראה גם בדובר צדק, עמ' 93, שם מסייג מעט ר' צדוק את דבריו כאן.

של ר' צדוק, וחורג הרבה מגבולות מאמר זה. לעניינינו רק נדגיש, כי ר' צדוק יוצר מערך הדדי בעמידת האדם מול ה', הדדיות שבאה לידי ביטוי ולידי מימוש בזמן, ובשינויי הזמן.

ביום, מקבל אדם על עצמו עול מלכות שמים, ובזה הוא נעתר לצורת התגלות ה' אליו. ומאחר ואדם מקבל על עצמו עול מלכות שמים של יום, גם ה' מתגלה אליו במידת יום. בלילה, מקבל אדם על עצמו עול מלכות שמים נוספת בשל השינויים שחלים בו, ובזה הוא נעתר לשינויים שחלים גם אצל ה'. ומאחר, ואדם קבל על עצמו עול מלכות שמים של לילה, ה' מתגלה אליו במידת לילה. "הי צלך על יד ימינך" (תהילים קכ"א, ה) ²⁵.

---

²⁵ ראה : צדקת הצדיק, תורות : מ"ה, ק"ח, קכ"ד, קכ"ט.